

Розділ 5. ЦИВІЛЬНЕ, ПІДПРИЄМНИЦЬКЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ТРУДОВЕ ПРАВО

С. В. БАТРИН, В. І. СЕМЧИК. СТАНОВЛЕННЯ КОРПОРАТИВНОГО ГОСПОДАРЮВАННЯ: ПОСТРИМСЬКИЙ ПЕРІОД

Предметом дослідження є проблематика становлення корпорації та корпоративного господарювання у «постримський» період. Ряд наукових і теоретичних положень піддаються вивченню у контексті аналізу розвитку корпорації в різних варіаціях, легальних формах. Корпоративні правовідносини розглядаються як різновид господарських.

Ключові слова: корпорація, корпоративне право, корпоративні відносини, господарювання, корпоративне господарювання.

Предметом исследования является вопрос о становлении корпорации и корпоративного хозяйствования в «постримский» период. Ряд научных и теоретических положений поддаются исследованию в контексте анализа развития корпорации в разных вариациях, легальных формах. Корпоративные отношения рассматриваются как разновидность хозяйственных.

Ключевые слова: корпорация, корпоративное право, корпоративные отношения, хозяйствование, корпоративное хозяйствование.

The issue of formation of corporation and corporate management afterwards the Roman period is the subject of a research. A number of scientific and theoretical provisions have been elaborated in the context of analysis of development of corporation in different variations, legal types. Concept of corporate relations as a kind of economic relations is suggested.

Key words: corporation, corporative law, corporate relations, management, corporate management.

Дослідження правової природи корпоративних правовідносин доречно починати з вивчення проблематики становлення господарювання, зокрема і корпоративного. Ця тематика піднімалася у наукових роботах такими вченими як І. Спасибо-Фатєєва, Т. Кашаніна, Д. Погрібний, О. Кібенко, О. Вінник, К. Кочергіна, В. Луць, З. Мозіль та ін.

Завданням наукової статті є огляд точок зору та формування висновків у руслі відповідей на запитання про особливості становлення корпоративного господарювання, насамперед у період розвитку господарських відносин, що слідує за часом падіння римської імперії.

Актуальність дослідження полягає в тому, що наразі в науковому середовищі склалося кілька поглядів на проблематику становлення корпоративного господарювання: з одного боку, моментом виникнення відносин з корпоративного господарювання можна вважати час зародження сучасних корпорацій; з іншого, часто в науковій літературі вказується, що ті чи інші елементи корпоративного правовідношення відомі людству з давніх-давен, а та ж акціонерна форма господарського товариства це своєрідний «завершальний етап» у розвитку корпоративного господарювання. Відтак і думки про момент зародження самих корпоратив-

© БАТРИН Станіслав Віталійович – аспірант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України

© СЕМЧИК Віталій Іванович – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

них відносин пов'язуються з різними відповідями на дискусійне запитання.

Ідея про планомірність та наступність у розвитку явищ підтримується у працях науковців. Становлення інституту торгових (господарських) товариств розглядається О. Вінник як результат еволюційного розвитку суспільства і відповідно – ускладнення його господарського життя, що потребувало урізноманітнення форм господарювання залежно від співвідношення різних категорій публічних та приватних інтересів учасників корпоративних відносин¹. Т. Кашаніна підкреслює, що соціальна дійсність не приймає різких стрибків і відноситься до матерії, яка розвивається дуже планомірно. Наслідково, потрібно виходити з того, що нові форми соціального розвитку походять своїм корінням до різних явищ, які мали місце в минулому². Звідси і думка про те, що корпоративне господарювання не має своїх історичних попередників потребує критичної оцінки.

Стабільною формою діяльності власників на певному історичному етапі стає товариське об'єднання. Саме товариське об'єднання можна в деякій мірі розглядати першою формою провадження корпоративного господарювання. Цитуючи І. Спасибо-Фатееву з посиланням на В. Шретера, ідея товариського об'єднання виникає там, де сил одного не вистачає для вирішення якого-небудь життєво важливого завдання³. Попри це, не можна залишати поза увагою і те, що товариство служить формою для здійснення тієї чи іншої активності, але при цьому очевидно, що сама господарська діяльність здійснюється ще задовго до утвердження стабільних юридичних форм. Це може вказувати на те, що корпоративне господарювання перебуває у циклічному становленні, а з іншого боку й те, що його присутність на окремому історичному етапі не обов'язково пов'язується з конкретними формами, що дістали поширення за сучасності: АТ, ТОВ, ТДВ.

Товариство виступає загальною назвою для перших об'єднань, які виникають у сфері господарювання, в тому числі й тих, що за деякими рисами можуть нагадувати сучасну корпорацію. Відомо, що навіть в стародавні часи функціонували своєрідні товариства (згадки про них трапляються у асирійців, фінікійців, греків): а) за участю купців, що вели морську торгівлю, та їх позичальників, які часто-густо ставали компаньйонами власника судна; б) з ремісників для спільного збуту товарів; в) земельні товариства, які також виконували функції охорони від зовнішніх ворогів. Саме такі форми об'єднань і стали підґрунтям до виникнення в майбутньому господарських організацій сучасного типу – торгових (або господарських) товариств⁴, окремі з яких визначають як корпорації.

Відзначається також, що об'єднання, які були організовані та існували виключно у відповідності з волею осіб, що входили до них, виникли ще в середині другого тисячоліття до нашої ери у стародавніх державах Месопотамії у сфері морської торгівлі. Хліборобські та виробничі об'єднання, що відрізнялись можливістю вільно приймати участь у них, були відомі Стародавньому Китаю, асирійським і фінікійським державам, Стародавній Греції⁵. Це ті перші прояви корпоративного господарювання, які з часом дістануть державне визнання та будуть істотно конкретизовані з тим, щоб проводити відмежування між корпораціями та іншими типами господарської активності.

«Офіційний» момент зародження корпорацій, корпоративних правовідносин часто приписують римській добі. Потрібно відзначити, що про приватні корпорації згадується у законах XII таблиць: за свідченнями Гая, вони надавали можливість членам *collegia sodalicia* (*sodales*) створювати для себе правила і статuti, які б не суперечили закону⁶. Також, з аналізу Інституцій Гая можна констатувати,

що в них бере початок сучасне розуміння поняття «права на частку (пай) у статутному фонді»⁷. Отже з вищенаведеного вбачається, що є певна кількість доводів для аргументації розвитку корпоративного господарювання у римській державі. Але також помітно, що сприйняття корпорації у суспільстві різнилося від сучасного.

Важливо те, що остаточного визнання таких об'єднань суб'єктами права у Римі так і не відбулося⁸. Слід погодитися з тим, що всупереч твердженням германістів (Гірке) про те, що римська корпорація (*universitas*) це «фінгірована» (штучна) особа, абсолютно відмінна від індивідів, що входять до її складу, римська корпорація як єдність у множинності ніколи повністю не відірвалася від своєї членів. Корпорація давнього Риму – це єдність і множинність. Тому члени муніципії в їх сукупності (*municipes*) рівні муніципії (*municipium*). Коли римські юристи говорять про сукупність членів муніципії, вони мають на увазі муніципію⁹. Це своєрідне припущення.

В міру розповсюдження римського панування на всю Італію та на Схід почали швидко переключатися старі патріархальні відносини, коли римський громадянин разом зі своїми рабами обробляв поле. В руках окремих римлян зосередилися великі багатства і великі об'єми торгового обігу. Ці багатства набувалися в значній мірі завдяки духу підприємницької ініціативи, який охопив усе суспільство¹⁰.

У середні віки в Європі почали утворюватися національні держави¹¹, що вносять свої корективи у процес становлення корпоративного господарювання. Тоді торгівля виходить на рівень міжнародно – правових відносин¹². З падінням Західної Римської імперії підприємницькі об'єднання в Європі спочатку зникли, проте в зв'язку з розвитком феодальних відносин і розширенням морської торгівлі почали формуватися знову. Найбільш розповсюдженими формами підприємницьких об'єднань Європи (переважно в торгівлі) в епоху раннього Середньовіччя являлися коменди (*commenda* – в приморських містах Італії, *colleganza* – в Венеції). Найбільший розквіт команд відноситься до XII ст. Вони утворювалися шляхом передачі купцями своїх товарів для торгівлі певній особі, що виконував їх доручення (*comendatarius*), яка пізніше, накопивши капітал, набуваючи товар та вкладаючи його в спільну справу, стає трактатором (*tractator* – діяч). За вирахування винагороди трактатору, весь прибуток чи збитки розподілялися між учасниками команди пропорційно внесеними ними вкладками¹³. В цій формі підприємництва чітко проявляються риси сучасної організації корпоративної діяльності в частині закріплення формули пропорційності одержання прибутку та ризику прийняття на себе збитків у залежності від величини внесеного учасником вкладу. З іншого боку, тут не спостерігалось утворення нового суб'єкта права, це радше довірна діяльність.

Паралельно спостерігається розвиток товариств, яких у сучасній науці іменують «об'єднання осіб», тобто тих, де превалує особистісний елемент. Перші торгівлі повні товариства (торгові компанії) подібні за своїми ознаками до сучасних повних товариств, з'явилися на початку XII ст. у Венеції і Генуї на основі сім'ї¹⁴. Слід мати на увазі, що на час появи таких товариств, не йшлося про суворе розмежування корпорацій та особистих товариств, тому можна вважати, що їх зародження – це окрема складова всього процесу становлення господарських правовідносин, в тому числі – корпоративних.

Джерелом корпорації іноді також називають торгові гільдії, які виникали для

організації спільних подорожей в окремі країни з торговими цілями. Такі асоціації купців поки що не ставили своєю ціллю ведення за спільний рахунок спільної справи, а тільки прагли до того, щоб досягти покровительства, захисту тих заходів, які здійснювалися окремими учасниками. У них тоді не йшла мова про спільний капітал, хоча існували спільні платежі, що по розміру нагадували державні чи общинні повинності¹⁵.

В той період часу дістає розвиток і торгівельне мореплавство. Його особливість у той час зводилася до двох основних напрямків. По-перше, перевезення вантажу не виокремлювалося в самостійну галузь економіки, бо мореплавство й торгівля становили собою одне ціле. Торговець супроводжував свій вантаж на власному або зафрахтованому судні. По-друге, перевезення вантажу обслуговувало другорядні галузі господарства, як-то: виробництво, торгівля тощо¹⁶.

У середні віки виникають морські товариства, яких характеризує наступне: особисті відносини в цих товариствах відходять на другий план, превалюють відносини з приводу капіталу. Капітал полягає, головним чином, в кораблі. Ціль морського товариства – перевезення товарів. Особа, яка ініціювала побудову корабля, називається патроном. Патрон оголошує розміри корабля та розміри паю. Як правило, паї між собою рівні. Витрати визначаються спільними. Встановлюють додаткові платежі, такі як: платежі на ремонт корабля, придбання спорядження в далеке плавання, збільшення розмірів корабля. Принципи корпорації тут досягають значного розвитку, проте обмежена відповідальність її учасників ще не знаходить своє застосування¹⁷. Разом з тим відзначається, що не дивлячись на те, що морське товариство, як і ремісницькі цехи, все ще не стає юридичною особою, у ньому вже спостерігаються деякі елементи, наявні сучасним корпоративним формам¹⁸.

Тоді ж у деяких країнах стали з'являтися пайові товариства, які зазвичай розглядаються як прообраз акціонерних товариств. У якості прикладу можна привести гірничодобувні товариства, що створювалися в Німеччині починаючи з XII ст. В цей же час на півдні Франції з'явилися борошнообробні пайові товариства¹⁹. В Італії у XIV ст. почали створюватися пайові банки, які об'єднували кредиторів держави. Прикладами можуть слугувати Генуезький банк Святого Георгія та Міланський банк Святого Амвросія²⁰.

До характерних ознак побудови правовідносин у гірничому товаристві в середні віки слід віднести наступні з них: право участі в гірському товаристві обумовлювалося придбанням куксу (паю), який вільно відчужувався; число куксів було, як правило, значним (більше сотні); управління справами здійснювалося за допомогою загальних зборів пайовиків; питання вирішувалися більшістю²¹. Пай відчужувався вільно, але по правилам відчуження нерухомої власності. Ціни на паї постійно коливалися²². Фактично, за вказаними ознаками гірниче товариство найбільше нагадує сучасну форму корпоративної організації (АТ, ТОВ, ТДВ) з деякими винятковими рисами, що залишилися в історичному минулому. На сьогоднішній день, німецьке гірничозаводське товариство з куксів дослідники називають попередником товариства з обмеженою відповідальністю.

В період XII – XVI ст. у Західній Європі (переважно в Італії, Франції, Німеччині) однією зі стійких організаційних форм корпоративних відносин виступала компанія – торговельна, реміснична, змішана, фінансова (*compagnis* – від італ. «спільне споживання хліба членами однієї сім'ї»). Компанія організовувалася шляхом укладення договору навколо однієї фамілії між членами однієї сім'ї, а

також між представниками родинних або дружніх сімей. Членом компанії (компаньйоном) ставав практично кожен член сім'ї по досягненні повноліття. В голові компанії стояв старший компаньйон, якому належала більша частина вкладів. Після смерті голови на загальних зборах учасників компанії вибирався новий глава по віковому принципу. Розподіл прибутків та збитків між учасниками компанії відбувався згідно з договором (як правило, пропорційно до вкладів. Пізніше, входження в склад компанії стало вільним)²³. Серед найвагоміших принципів корпоративного господарювання, що були реалізовані в компаніях слід відзначити застосування процедури голосування на загальних зборах (утворення органів корпорації як таких), обираючі керівництва, розподіл прибутків та втрат на пропорційній основі, розвиток регламентації членства/участі в компанії.

Потрібно додати, що в епоху рецепції римського права панував погляд, відповідно до якого змішувалася сукупність, як єдність з зібраною разом множинністю, і сукупність, як множинність, з розсіяною єдністю²⁴. Іншими словами, досить тривалий проміжок часу корпоративне господарювання (як і господарювання у інших організаційних формах) перебувало у певному балансуєчому стані. Цей стан невизначеності підсилювався тим, що з утворенням національних держав, рецепцією римського права, паралельним утвердженням торгового права, перед кожною з держав постав вибір оптимального правового регулювання.

В цілому, не можна не помітити, що з плином часу, в кожному наступному столітті, корпорація постає у оновленому вигляді, що вказує на її постійну еволюцію. Водночас, деякі науковці з думкою про еволюційний розвиток корпорації не погоджуються та вказують, що особливості історичного розвитку корпорації являється те, що вони розвивалися не по традиційній схемі, яка являє собою сходження від простих форм до більш складних²⁵.

Не можна підтримати думку про те, що корпорація зароджується у конкретний проміжок часу, ближче до XVI – XVII ст. (і продовжує існувати у статичному вигляді). Така позиція ґрунтується переважно на отождненні такої форми господарювання як акціонерне товариство (АТ) з корпорацією. Виникнення акціонерної форми підприємницької діяльності пов'язують зі створенням на початку XVII ст. значної кількості торгових компаній²⁶. Першим АТ, як правило, вважають Ост-Індську компанію, засновану урядом Нідерландів для торгівлі з Індією. В науковій літературі цю подію охарактеризовано як «створення справжньої акціонерної компанії... юридичного суб'єкта... в якому чітко проведено відмінність між особистим майном учасників об'єднання та власним майном такого об'єднання»²⁷. Проте що означає «справжня корпорація»? Якщо це образний синонім «сучасної» корпорації, то очевидно, що їй повинна була передувати більш проста її форма, про що і згадувалося вище. До того ж, ще в середні віки у деяких країнах стали з'являтися товариства, які практично є прототипами сучасної корпорації за більшістю з ознак внутрішнього устрою. Фактично, йдеться про попередні, більш прості організаційні форми акціонерного товариства. В зв'язку з цим, опис корпорацій, що виникають у XVI як «справжніх», «складних» (складними, як правило називають корпорації, місцем народження яких стали Англія та Нідерланди²⁸), визнання акціонерного товариства найбільш складною організаційно – правовою формою підприємництва²⁹, – схиляє не до думки про раптове виникнення корпорацій, а навпаки, підтверджує, що своєрідна форма господарювання отримує вищий ступінь уніфікації, напрацьовуються чіткіші законодавчі інструменти, іншими словами – з подіями XVI ст. пов'язується не заснування корпорацій, а їх

вихід на новий рівень (особливо – рівень правового забезпечення).

Що стосується таких економіко – правових форм як ТОВ та його модифікації – ТДВ, то слід погодитися, що їх поява стала результатом зініційованої дрібними підприємцями та їх представниками в німецькому парламенті «кабінетної роботи» юристів, яким вдалося в одній організаційно-правовій формі оптимально поєднати привабливі для малого бізнесу риси АТ і ПТ, що забезпечило широке використання форми ТОВ/ТДВ на практиці та їх легалізацію іншими країнами³⁰.

Процес становлення корпоративного господарювання не припинився. Такі господарські товариства як АТ, ТОВ та ТДВ (з відповідними модифікаціями у закондорних правопорядках) на сучасному етапі становлення корпоративного господарювання у більшості країн світу можуть бути створені однією особою, яка може самостійно провадити діяльність посередництвом цього утворення. Взагалі, організаційно – правові форми корпоративного господарювання зазнають подальшої конкретизації у окремих державах, однак при цьому присутні тенденції до специфікації у правовій регламентації створення, функціонування та припинення корпорацій.

Що стосується закономірностей становлення корпоративного господарювання, то, перш за все, потрібно наголосити, що виникнення та розвиток цієї форми вольової активності характеризується планомірністю та наступністю. Корпорація та корпоративне господарювання не виникають одночасно і надалі існують у завершеному вигляді, – навпаки, можна стверджувати, що цей процес характеризує еволюція. Процес становлення корпоративного господарювання не завершений, і сьогодні ми об'єктивно стаємо його учасниками.

1. Вінник О.М. Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів в господарських товариствах: Автореф. дис... д-ра юрид. наук. – К., 2004. – С. 19 – 20. **2. Кашанина Т.В.** Хозяйственные товарищества и общества: правовое регулирование внутрифирменной деятельности. – М.: Изд. гр. ИНФРА'М-КОДЕКС, 1995. – С. 335. **3. Спасибо-Фатеева И.В.** Акционерные общества: корпоративные правоотношения. – Х: Право, 1998. – С. 6. **4. Вінник О.М.** Господарське право: Курс лекцій. – К.: Атіка, 2004. – С. 6. **5. Погрібний Д.І.** Корпоративні права держави: поняття, підстави виникнення, механізм реалізації: Дис... канд. наук. – 2008. – С. 16. **6. Луць В.В.** Здійснення та захист корпоративних прав в Україні (цивільно-правові аспекти). – Т: Підручники і посібники, 2007. – С. 6. **7. Луць В.В.** Цит. праця. – С. 7. **8.** Корпоративне право: учеб. для студентов вузов, обучающихся по направлению «Юриспруденция» // Отв. ред. И.С. Шиткина. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – С. 3. **9. Братусь С.Н.** Курс советского гражданского права. Субъекты гражданского права. – М.: Гос. изд-во. юрид. лит., 1950. – С. 143. **10. Кашанина Т.В.** Цит. праця. – С. 335. **11. Мозіль З.М.** Правове регулювання міжнародної торгівлі в рамках Європейського Союзу: Дис... канд. юрид. наук. – К., 2004. – С. 12. **12.** Там само. – С. 10. **13. Гританс Я.М.** Корпоративные отношения: Правовое регулирование организационных форм. – М.: Волтерс Клувер, 2005. – С. 27. **14. Кучеренко І.М.** Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права: Дис... д-ра юрид. наук. – К., 2004. – С. 98. **15.** Корпоративное право: Учеб. пособие для вузов / И.А. Еремичев, И.М. Хужокова, Е.Ю. Кулиниченко и др.; Под ред. проф. И.А.Еремичева. – М.: ЮНИТИ – ДАНА, Закон и право, 2005. – С.4. **16. Коструба А.В.** Коносамент як цінний папір: дис... канд. юрид. наук. – Х., 2004. – С. 11-12. **17. Кашанина Т.В.** Цит. праця. – С. 336 – 337. **18. Кочергіна К.О.** Зміст організаційно-правових форм підприємницьких товариств: інтереси, функції, правові засоби: дис... канд. юрид. наук. – Х., 2005. – С. 26. **19. Лантев В.В.** Акционерное право. – М.: Юридическая фирма

«Контракт»; ИНФРА-М, 1999. – С. 4. **20.** Там же. **21.** *Кибенко Е.Р.* Корпоративное право: Учеб. пособ. – Х: Эспада, 1999. – С. 7. **22.** Корпоративное право: Учеб. пособ. – С. 7. **23.** *Гританс Я.М.* Цит. праця. – С. 27-28. **24.** *Каминка А.И.* Очерки торгового права. – М.: Зерцало, 2007. – С. 284. **25.** *Кибенко Е.Р.* Цит. праця. – С. 16-17. **26.** *Кучеренко І.М.* Цит. праця. – С.140. **27.** *Братусь С.Н.* Цит. праця. – С. 144. **28.** Корпоративное право: учеб. пособие. – С. 8. **29.** Хозяйственно- правовые проблемы формирования и функционирования акционерных обществ: Сб. науч. трудов / НАН Украины. Ин-т економіко – правових досліджень; Редкол.: В.К. Мамутов (отв.ред.) и др. – Донецк, 1998. – С. 41. **30.** *Вінник О.М.* Цит. праця. – С. 19-20.